

EÖTVÖS KARTHAUSIJA: A KIÁBRÁNDULÁS VAGY A KIBONTAKOZÁS REGÉNYE?*

Eötvös József báró első regénye, *A karthausi* köztudottan népszerű irodalmi hagyományt követett. Az érzékenység korának kedvelt műfaját, a vallomásregényt valósította meg magyar földön, majd félszázados késéssel ugyan, de még így sem későn. Ezt bizonyítja példátlan korabeli közönség-sikere is, melyhez fogható Eötvös írói pályáján később nem ért el. *A falu jegyzője* zajosabb fogadtatásra talált, heves esztétikai és politikai vitát váltva ki, de meg sem közelítette *A karthausi* sikerét.

A harmincas–negyvenes évek fordulóján, amikor a regény megjelent, Eötvös reformokat óhajtó, pályakezdő nemzedékének égetően szüksége volt az olyasféle lélektani fölkészítésre, mint amit *A karthausi* adott. Nem a mű cselekménye volt érdekes számára, hanem a főszereplő fiatalember, Gusztáv útkereső vívódása, emberi kinlódása, nyugvópontot nem találó belső meditációja. Voltaképp a cselekmény csak ürügy, alkalom vagy éppen illusztráció ehhez a belső meditációhoz.

Közös nemzedéki élmény lehetett a szentimentális lélek emelkedett vágyakozása és tanácstalan tépelődése. Gusztáv kínzó dilemmáját már az első lapokon megfogalmazza: „Egy elomlott világ romjai fölött állunk-e már . . . vagy egy új káoszban, mely . . . egy új paradicsom magvait hordja magában? éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít, ki tudja?”. A kérdést persze nem könnyű megválaszolni, még utólag, a későbbi fejlemények ismeretében sem.

A korszakváltás, a történelmi változás szükségességének belátásától korántsem magától értetődő eljutni a *változtatás*, a tevőleges szerep fővállalásáig. Maga Gusztáv csupán eszmeileg, pontosabban lelkileg érik meg a feladatra. Ne feledjük, hogy ő túlságosan messziről indul. Gazdag arisztokrata család sarja, aki számára nem föltétlenül létkérdés az a munka- és szeretetközpontú rousseau-i, kispolgári életeszmeény és tettfilozófia, amit végül is elfogad. De éppen ez ad morális súlyt választásának. *Gusztáv külső kényszer nélkül, mintegy belső parancsra talál el a konkrét cselekvés-programig.*

Morálisan tiszta, mondhatja a mai olvasó, csak kevéssé meggyőző. A főhős üvegházi helyzete is oka lehet annak, hogy a regényben jóval hangsúlyosabb a kudarcok és áldozatok érzékeltetése, mint az eszmei-lelki nevelődés eredményességének jelzése. Inkább tűnhet a könyv a kiábrándulás, mint a kibontakozás példázatának. Még az önsajnálát gesztusa sem hiányzik Gusztáv beszámolójából: „Ó, én nem ismerek semmit, annyira szánakozásra méltót, mint fiatalembert a nagyvilágban” – mondja ki kereken, egyik elmélkedése során.

Ellenérzésünk nem csupán az érzelmesség olyan, ma már nevelésnek ható, elkoptatott kliséjének szól, mint az érzéki, „bájló” élet heves elutasítása, a túlcsonduló „éremények” s a fájdalom mindenható jelenléte, a gyakori könnyhullatás vagy a „szív szavára” hivatkozó érvelés. Végül is ezek felszíni jelenségek, vélhetnénk. Az igazi baj, azt hiszem, abban keresendő, hogy maga a szentimentális magatartás vált avulttá korunkra.

A regény utóélete igen tanulságos ebből a szempontból. Igaz, a múlt század hetvenes éveiben kötelező iskolai olvasmány lett, s ennél nagyobb hivatalos elismerés nem érhetett. Beöthy Zsolt 1878-ban megjelent irodalomtörténete, jóllehet *A karthausi* kisebb művészi fogyatkozásairól is szól, egyszerű műnek tartja. A későbbi tankönyvek az ifjú lélek idealizmusának sikerült ábrázolását mélt-

*Az Írószövetség Eötvös József Baráti Társaságának 1984. április 24-i tanácskozásán elhangzott előadás átdolgozott szövege.

tányolták benne. A századvég konzervatívabb szellemi légkörében hasznosabb hagyománynak tűnhetett, mint *A falu jegyzője* vagy a *Magyarország 1514-ben*.

Ám Péterfy Jenő 1889-es bírálata már annak az izlésváltásnak adott elsőként hangot, amely a XIX. századi realista regényirodalom hatására következett be, és kedvezőtlen volt a szentimentális művészet megítélése szempontjából. Péterfy *A falu jegyzőjét* becsülte legtöbbre Eötvös alkotásai közül, de ezt sem regényként, hanem mint szatírárt, mint vádiratot az elmaradott és öntelt magyar nemesi vármegye-világ ellen. *A karthausi* ábrázolásmódja iránt Péterfy tanulmánya kevés megértést mutat. Gusztávot akarát-, jellem- és fejlődésnélküli alaknak látja, akitől mi sem áll távolabb, mint az igazi szenvedély. A könyv ellen az a legfőbb kifogása, hogy – a közvélekedéssel szemben, nem „pesszimista”, csupán – érzélgős; a regényben domináló világfájdalom ugyanis inkább előtte, semmint utána jár a tényleges tapasztalatnak.

A századforduló szecessziós önkítárulkozásának divatja a vallomásirodalom újabb virágzását hozta magával, de ez sem kedvezett a szentimentális hagyománynak. Az Ady-életmű bonyolult lírai személyiségét és a prousti lélekábrázolás finomultságát méltató Szerb Antal írta a legkegyetlenebb sorokat Eötvös regényéről: „A meseszöves sosem volt erős oldala, de a Karthausi írásakor még az alapfogalmakkal sem volt tisztában. Itt érezzük, hogy a regényt nagyon fiatal ember írta, akit előkelő helyzete megkímélt attól, hogy igazi súrlódásai legyenek. A mű hőse, Gusztáv, meglát a templomban egy hölgyet, aki intimen beszélget egy fiatalemberrel. Később szerelmes lesz a hölgybe, aki leveleket küldöz általa a templomban látott fiatalemberhez. Még később megtudja, hogy a hölgy a fiatalember kedvese, és ezen annyira meglepődik, hogy élete összetörik. Az olvasó nem lepődik meg. Az ilyen ember életének össze kell törnie.”

Érthető, hogy az irodalmi megújulást a szociálissal összekapcsoló törekvések még kevésbé szármoltak *A karthausi* szellemi örökségével, jöllehet Eötvösnek ez a könyve sem nélkülözi a társadalmi igazságtalanságok kényelmetlen feszegetését. Jellemző, hogy pl. Szabó Dezsőnek *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* sem tűnt eléggé radikálisnak, holott éppen Szabó Dezső nevezte Eötvöst (Szőfi társaságában) az egyetlen példaképnek a magyar glóbusz felforgatását célzó forradalmi program kialakításában. *Az elsodort falu* sem született volna meg *A falu jegyzőjének* tematikus és műfaji útjelzése s lelkesítő példája nélkül.

1945 után, mint ismeretes, módosult a hivatalos értékrend: *A karthausi* háttérbe szorult, helyét az irodalomoktatásban *A falu jegyzője* foglalta el, immár a magyar „kritikai realista” regény első reprezentatív alkotásaként. Fontos fölfigyelnünk arra, hogy a korábbi felfogásokkal való hasonlóság ellenére itt merőben más a megközelítés. Pl. Péterfy a realista jellemábrázolás és a romantikus szenvedélyek megrajzolásának hiányát *egyaránt* számon kérte, s nemcsak *A karthausin*, hanem az egész ötvösi életművön, csupán változó mértékben.

Sőtér István 1953-as monográfiája jelentős műnek ismeri el ugyan *A karthausit*, de végül is csak előjátéknak tartja a két későbbi nevezetes regényhez képest. Péterfy kifogásait részben elutasítja (pl. Gusztávot fejlődőképesnek látja kolostori élete során), de éppen az egyik legdöntőbb pontban, a jellemábrázolás megítélésében elfogadja. „Péterfy ellenvetései közül mindenképp megállja a helyét az a megjegyzés – szögezi le Sőtér –, hogy a regény jellemei egymásba folynak, s az érzelmesség köde burkolja be őket.” Csakhogy – teszi hozzá Sőtér – *A karthausi* története nem korlátozódik Gusztáv szerelmi csalódásának történetére, s éppen ezért tarthatjuk jelentős műnek.

Új gondolat ebben az értelmezésben a regény válsághangulatának a mű társadalmi háttéréből eredeztetett magyarázata. Eszerint Gusztáv tragédiája valójában abból fakad, hogy a francia történelem hősi korszaka lezárult, s egy eszmény nélküli, „józan” világban kénytelen keresni a fiatalság áhítatával az emberhez méltó kapcsolatot, barátságot, szerelmet. Sőtér kiemeli annak a jelenetnek a fontosságát, amikor a Párizsba készülő Gusztávot apja méltán inti attól, hogy politikai eszméikért lelkesedjen, „mert minden népmozgalomnál mindenkinek megvan különös önössége”. A polgárkirályság a fölkapaszzkodott, gátlástalan úgazdaz Dufey-féléknek kedvez, és kijátssza, még nagyobb nyomorba taszítja a dolgozó tömegeket (mint az a „proletár” sorba süllyedt Armand példájából megdudható). Sőtér értelmezése némiképp a francia regény balzaci és stendhali problémafölvetéséhez közelíti *A karthausi* szemléleti pozícióját.

Ha egymás mellé állítjuk Péterfy Jenő, Szerb Antal és Sőtér István kritikai észrevételeit, a kifogások lényegében két csoportba sorolhatók. Egyrészt *A karthausi* korai mű, szerzője még nem volt

kellőképp fölkészült az írói feladatra, másrészt olyan hagyományba illeszkedik, amely fölött eljárt az idő.

Ami az ellenvetések első csoportját illeti, tagadhatatlan, hogy Eötvös első regényíró vállalkozásáról van szó. A kompozíció szeszélyei, a reflexió halmozása, a gyakori kitérők és aránytévesztések részben azzal az alkotói szándékkal bekövetkezett változással is magyarázhatók, amire az életrajzíró Ferenczi Zoltán hívta fel a figyelmet. A nyugat-európai úttjáról hazatért Eötvös eredetileg egy *Svájci útinapló* című nagyobb munkán dolgozott, s ennek kézírata magában foglalta *A karthausi* mellett az írországi nyomorról, a börtönügyről és a zsidók emancipációjának szükségességéről szóló írásokat is. Ezek a művek később az útinaplószerű konglomerátumból kiemelve, önállóakká formálva jelentek meg, de megőrizve közös eredetük egymásra utaló nyomait.

Am *A karthausi* esetében aligha szerencsés írói fölkészületlenségről beszélni. A regény témaválasztása és stílusa éppen arról tanúskodik, hogy szerzője alaposan ismerte és számba vette a műfaj szentimentális és romantikus kellékeit, újításait, s képes volt ezek magas színvonalú adaptálására. Megoszlik ugyan a szakirodalom véleménye abban, hogy Eötvösnek melyik mű volt a közvetlen mintaképe, Chateaubriand *Atalája*, Sainte-Beuve *Voluptéja* vagy valamely más alkotás, de *A karthausi* irodalmi hovatartozása egyértelmű. A regény esztétikai értékeit elismerhetjük vagy tagadhatjuk, de azt föltétlenül be kell látnunk, hogy vélekedésünk semmiképp sem függetleníthető a műfaj mai teherbírásától.

Már nehezebb elhárítani az ellenvetések második csoportját. A személyiség öneszmélésének *szenimentális* mintái fölött csakugyan eljárt az idő – talán az egyetlen *Werthert*, de még azt sem teljesen kivéve. Rousseau nagy hatású, enciklopédikus teljességű regénye, a *Júlia vagy Új Heloise* is – melynek *A karthausi* nemcsak hősnője nevét köszönheti, hanem gondolati építményének szinte valamennyi pillérét is – immár menthetetlenül irodalmi tudatunk számontartott, de nem olvasott tartományába süllyedt.

Nem a kérkedő vagy önostorozó lélekmutogatás idegen a mai olvasó számára. A romantikus, majd a szecessziós és egzisztencialista én-analízis azért tűnt (és tűnik napjainkban is) érdekesnek, mert a lélek ismeretlen és fenyegető bugyraiba enged bepillantást. A szentimentális lélek azonban korántsem kiismerhetetlen. Titkát nem magában hordja, hanem a környezetével való eredendően diszharmonikus kapcsolatban. Minden törekvése arra irányul, hogy elfogadtassa magát egy idegennek és ellenségesnek tudott világgal, méghozzá úgy, hogy ez a világ igazodjék hozzá.

A szentimentális hős magánya legalább annyira vállalt, mint amennyire kényszerű magány. Nem akarja, hogy besoroltassék a társaságba, mert a társasági élet szükségképpen eltorzítja a személyiséget. „Nem aszerint, mennyit érsz, hanem mennyinek tudsz látszani, szabják meg becsedet; nem az, hogy valamit tevé, de hogy mindent elkerülsz, mi az illedelmet s fölvett szokásokat sértené, teszi, hogy e társaságba fölvetésed” – olvashatjuk *A karthausban* a szinte szó szerint átvett rousseau-i gondolatot. „Annyit érsz, amennyi vagy”: ez a szentimentális hős mércéje, amit szembeállít a társadalom megtévesztő, látszatokon alapuló értékrendjével.

Könyvtáryi irodalom született arról, hogy mennyire megalapozott és megalapozatlan félelmek vezették Rousseau-t a társadalmi szerepjátszás szenvedélyes elutasítására, milyen kishitűen ítélte meg e mechanizmus átlátásának s általában az emberismeretnek lehetőségeit. Nemcsak a születés és a vagyon énelvező, besoroló erejét tartotta veszélyesnek, hanem magát az emberi értelmet és tehetőséget is, minthogy manipulálható a személyiség ellen. Így lett archimédieszi pont a szív, amely a természet szava az emberben és a lelkiismeret, amely nem enged letérni az erény úttjáról.

A szentimentális hős voltaképp a természet és az erkölcs törvényeire, e két egyedül megbízható iránytűre figyel. Nem kisebb mű, mint a kanti erkölcsfilozófia emelte átfogó tanítás rangjára e meggyőződést. A szentimentális életbölcesség hite és pátosza hatja át a híres záradék vallomását is. „Lelkemet két dolog tölti be – írja Kant –, s annál jobban növekvő és újuló csodálattal és tisztelettel, minél többször és alaposabban foglalkoztatja elmémet: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*”

Gusztáv életútja is ezeknek az elveknek megfelelően alakul. Jóllehet gazdag arisztokrata családból származik, az ő szemében nincs értéke sem származásnak, sem vagyonnak. Ezért nem érti meg Armand kisebbségi görceit és barátságuk elhidegülését, s éri váratlanul elárulását. Hasonló okból nem bocsáthatja meg magának Betty elcsábítását. Mindegyik esetben az igazi, az emberhez méltó kapcsolat s az ennek alapjául szolgáló bizalom esik áldozatul. Gusztávot már-már finnyás,

mondhatni, *elvont* becsület-eszménye távoltartja a valóságos életproblémáktól. Ezért elegendő az üres szóbeszéd is (Valmontné intrikája nyomán) ahhoz, hogy lemondjon hivataláról.

Vigaszt egyedül meg-megújuló reményeiből merít és a csillagos ég mindig néma, de mindig jelenvaló, megbízható tanúskodásából. „Végy anyai karjaid közé, szent természet, s taníts felejteti, mit az emberek között szenvedék – mondja Gusztáv, mondja általa a szentimentális lélek segélykérő fohászatát, egyszerre intézve szavait a személytelen, emberfölötti hatalomhoz és önmagához –; felejtetni a hideg számoló csalfaságot, mellyel lelkesülésem fogadtatott, az önösséget, melynek áldozata valék, a rágalmat s üldözést, melyet találtam; önmagamat – azaz, mit belőlem az emberek csináltak, hogy kiválasztva a sarat, mint a víz, mely sokáig nyugalmából fel nem zavartatott, ismét tisztán álljak előtted, teremtőm!”

Ám a szentimentális hősnek nagy árat kell fizetnie magasztos elveiért. A szív és a lelkiismeret korántsem oly biztos iránytűk, mint amilyennek véli őket. Különösen a szív mutatkozik megbízhatatlannak; különös módon akkor is, amikor éppen állhatatos. Gondoljunk arra, hogy nemcsak Armand hűtlen Gusztávhoz, hanem Gusztáv is a barátjához: a Júlia iránt érzett szerelem annyira betölti lényét, hogy megfelelkezik Armandról. Ha az érzelem őszinte, akkor feltétlen és abszolút; így viszont csupán egyetlen érzelemnek élhet a szentimentális lélek.

Még nagyobb baj, hogy a mérce szubjektívizálódik és megfoghatatlanná válik. Pontosabban: *a szentimentális ember saját igazságait éli meg általános törvényként*. Ha a többiek is hasonló életeleknek megfelelően élnek, óhatatlanul konfliktusba kerül velük, mivel azok a saját igazságukat követik, ugyancsak abban a hitben, hogy ezek általános érvényűek. A szentimentális életeszmény nagy paradoxona, hogy csak akkor lenne teljesíthető, ha csupán egyetlen ember gyakorolná.

Így a szentimentális hős saját érzelmeinek és meggyőződésének rabja. Ha érzelmei nem lennek viszonzásra, nem egyszerűen boldogtalan, hanem egyszersmind értetlen és csalódott is – mivel szerencsétlenségét nem egyedi esetként éli meg, hanem a helyes életelek megvalósíthatatlanságaként, illetve meghiusulásaként is. Nemcsak érzelmi, hanem erkölcsi konfliktusként is. Ezért még nehezebb, sőt lehetetlen megfelelő kompenzációt találnia.

Voltaképp egyetlen lehetősége marad önmaga védelmére: kerülni a kalandot, a kockázatot. Csak az a bökkenő, hogy az érzelmek ereje eleve lehetetlenné teszi ezt. A baj mindig megtörténik, s követi a csalódás. A szentimentális hős határtalan bizalom és beteges gyanakvás malomkövei közt őrlődve próbálkozik újra meg újra ereje megtapasztalásával, s retten vissza egyszersmind a kockázat nagyságától, a balsikerű kimenetel lehetőségétől. Minél magasabb a mérce, annál nagyobb a kockázat, és a hős annál kevesebbet teljesít.

Gusztáv is csak fölöttébb ritkán bocsátkozik kalandba, s az állhatatos hűségén és az együttérző hallgatáson túl nem vállal más próbatételt. A konfliktusokat és megpróbáltatásokat mégsem kerülheti el. Ismételten csalódnia kell; távolságtartása csupán annyi védelmet jelent, hogy a legtragikusabb pillanat is elégiküssá enyhül számára. Emlékezzünk a könyv egyik fontos epizódjára, amikor Gusztáv kritikus pillanatotok él át. Valmontné – az ifjú becsületszavát bírva – elárulja neki a titkot: Júlia nem őt, hanem Dufey-t szereti. Gusztáv első gondolata, hogy párbajban vesz elégtételt, majd átadja magát nagy fájdalomának, de röviddel később a csillagos ég látványa nyugtatólag hat rá. Működésbe lépnek az elvi fékek, az önvédelem alapvető eszközei.

A *mértékletesség* elve igen nagy szerepet játszik a szentimentális ember életében. Különös, ámbár érthető módon nem a boldogság, hanem a fájdalom elviselésére szolgál. Ha már nem hárrítható el a kudarc, menteni lehessen azt, ami menthető. A lelki egyensúlyt, az önbecsülés morzsáit. Az események utólagos, sokszor előzetes „megideológizálása” szinte természetes velejárója a szentimentális mentalitásnak. De az is, hogy saját intelmeit maga se tartsa be. Állandó ellentét feszül a hős elmélkedései és tettei között.

Így pl. meglehetősen furcsán hangzik éppen Gusztáv szájából – röviddel Valmontné előbb említett felvilágosítása után – az itt következő bölcselkedés: „Ó, szomorú látni az embert, ki sorsával küszködik; látni, mennyi erő, mennyi nemes érzemény vész a hosszú vitában; látni az ifjú reményeit, a férfi szilárd akaratát, az agg türelmét, mind zéttörve az érzéketlen világ tompa ereje által; szomorú látni mindezt. Ó, de látni, miként küszködik az ember önboldogsága ellen; látni, miként taszítja el önkezeivel a szeretetet, melyet a sors neki, mint mindenkinek, éltében legalább egyszer nyújtott; látni, mint ragaszkodik mindenhez az életben, csak az egyhez nem, mi őt megmentheti; látni, mint veti el magától legfőbb kincsét, hogy mint a szerencsétlen, kit rémulése elámitott, éppen

a legbecstelenebb holmit mentse meg a lángokból: ó, ez szomorúbb, ezerte szomorúbb! S mégis nem látjuk-e ezt naponkint? s ha pokol a világ, nem vagyunk-e benne többnyire önmagunk legkegyetlenebb kínozói?”

A mértékletesség elve azonban nemcsak önvédelmi reflex, pusztán ideologikus konstrukció. Mélyebb tartalmat ad neki az a felismerés, hogy „pokol a világ” s benne mi vagyunk „önmagunk legkegyetlenebb kínozói”. Ha a mérce szubjektívizálódik, akkor a mércét meg kell teremteni, akár úgy, hogy közös döntés, közös megállapodás eredménye lesz. Az emberi cselekedet korlátainak belátása szükségképpen vezet az *önkorlátozás* szükségességének elfogadásához, vagy legalább elismeréséhez. Ez az egyik legfőbb indítéka a társadalmi szerződést javasoló rousseau-i tervezetnek is.

A romantikus és a realista-naturalista regényirodalom már részben más eszmények bővületében és más illúzióvesztések tapasztalatában alakította ki szemléletét. A romantikus hős – némiképp leegyszerűsítve és sarkítva fogalmazva – önmagával, míg a realista a világ rendjével szeretne tisztában lenni, s egyik sem riad vissza a tényleges próbatételről, még ha ez kudarccal végződik is. Az erényesség megítélése lassan elveszíti utolsó metafizikai alapjait is, és nyíltan megállapodás kérdésévé válik. A személyiség méretei pedig vagy határtalanra tágulnak, de reális háttér nélkül, vagy pedig ijeszítően zsugorodni kezdenek, s az egyre nagyobb felelőtlenség-érzet illúzióknak mutatja a világ poklával való szembenállást, esetleg még az elkülönülést is.

Am aligha helyes a későbbi fejlemények perspektívájából megítélni a szentimentális hős magatartását, tekintet nélkül annak belső logikájára. Gusztáv csalódásai szükségszerűek ugyan, de nem csupán tapasztalatlanágából, kis emberismeretéből következnek. Hanem legalább ilyen mértékben a szentimentális eszményekből, melyeket nem lehet megvalósítani. Lehet ezt az eszményvilágot naivnak vagy elvontnak, életidegennek nevezni, mint ahogy – ellenkező irányból – a szentimentális attitűdöt nem tűró világot éretlennek vagy éppen értékidegennek. Így azonban nem jutunk messzire.

Heller Ágner például kitűnő Rousseau-tanulmányában a szentimentális hőst emelte piederesztálra, a romantikus hős kárára. „A szentimentális hősnél az érzelmek rendben vannak, csak a világ nincs rendben – olvashatjuk itt –. A szerelem mindig szép és tiszta, csak meg nem valósítható. A romantikus hősnél maguk az érzelmek problematikusak, szétszakítottak, gyakran torzak, rútak. A szentimentalizmus nem ismeri a gonoszt mint principiumot (az emberek 'természetlő fogva' jók). A romantikában a gonosz metafizikus hatalommá válik, démonikussá. (...) A szentimentális hős átlát a másikon, mint ismertet szereti. A romantikus hős érzelmei és tettei irracionálisak. Nem lát bele a másik lelkébe, s magát is az inkognitó jellemzi. A szentimentális hősök világa egyszerű. A poézissé vált közpán világa. A romantika otthona a kaland, a csoda. A *szentimentalizmus a felvilágosodás hídja az utópikus szocializmus felé, a romantika a restauráció hídja a dekadencia felé.*”

Figyelmet érdemel ez az értelmezés, már csak azért is, mert megfordítja a szakirodalomban domináló értékrendet, s fogyatékoságként tárgyalja a hős összetettségét, érzelmei bonyolultságát s mindazt, amit a romantika többletének szoktak tartani. Még ha eltekintünk attól a fogalmi csúsztatástól, hogy Heller a szentimentalizmus leírásába beleérti a schillerei „széplélek” klasszicista eszményét is, még így is szembetűnő a konstrukció egyoldalúsága. A jellemzés részben találó: a szentimentális hősnél az érzelmek rendben vannak, csak a világ nincs rendben; a szerelem szép és tiszta, csak meg nem valósítható. De önként adódik a kérdés: mi az oka annak, hogy a világ nincs rendben s a szerelem nem valósítható meg?

Alapos értelmezés nem kerülheti meg a szentimentális lélek *sui generis* elégedetlenségének problémáját, s akkor nyomban világossá válik, hogy a szentimentális hős érzelmei is „problematikusak”. De ezt akár pozitívumaként is értékelhetnénk. Jóval nagyobb baj, hogy a szentimentális hősök „egyszerű világa” nagyfokú intellektuális beszűkülés eredménye. A világlátás a tapasztalatot (és a tapasztalható is) a morális értékrendhez hasonló két pólusú logika szerint rendezi. Ami nem fér be e gondolkodás keretei közé, azt irracionálisként (vagy éppen immorálisként) idegeníti el, utasítja el magától. A világ áttekinthetőségének hite ebben az esetben sem több illúzió, mivel együttjár fontos (vagy legalábbis fontosnak minősíthető) régiók ismeretének kizárásával. Tehát aligha állja meg a helyét Hellenek az a megállapítása, hogy a „szentimentális hős átlát a másikon”.

Éppen ezen a ponton ítélték – elsőként a romantika művészei – a felvilágosodás szentimentalista áramlatának látásmódját korlátozottnak. Természetesen a romantika korlátatlanság-fikciója hasonló joggal mondható illúzióknak, de eszmetörténeti, illetve érzület-történeti szerepe, indokoltsága egyiknek sem vitatható. A látásmódok két pólusú szembeállítás és kizárólagos, jó és rossz szerinti osztá-

lyozása, melyre Heller Ágnes is vállalkozik, valójában hasonló mentalitást érvényesít, mint a szentimentális irodalom. Más kérdés, hogy az eszmei kapcsolatteremtés az utópikus szocializmussal (és tegyük hozzá, a szocializmus nem utópikusnak nevezett, de ugyancsak illúzorikusnak bizonyuló változataival) mennyire megalapozott. Mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a romantikát nem lehet egyedül a restaurációhoz kötni, s még kevésbé a „dekadencia” képviselőjének nyilvánítani.

Mindenesetre figyelembe kell venni a szentimentális életeszmény változó történeti súlyát *A karthausi* esztétikai megítélésében is. Eötvös regénye azonban *nem egyrétegű mű*. Énközpontúsága, világfájdalma, vallomás-műfaja, a történetmondást elmélkedéssel és érzelmi állapotrajzzal sűrűn megszakító előadásmódja kétségtelenül az érzékenység korának irodalmi mintáit követi. De sokat köszönhet a kortárs francia regényirodalomnak is: *a lélektani elemzést társadalombírálattal egyesíti, s így a szentimentális életérzés pontosan megjelölt politikai-erkölcsi kiábrándultsággal egészül ki*.

A karthausi egyik emlékezetes jelenete, amikor Gusztáv Avignonban, nénje házában a júliusi forradalom hírére pánikba eső arisztokrata társaság hitvány viselkedését tapasztalja. Először valamennyiüket rémületbe ejti az utcáról fölhangzó Marseillaise, később azonban, amikor a piac felől azt hallják, hogy „Éljen a király! le a republikánusokkal!”, „abbénn s az egész társaság, mint Mózes kígyóvá vált botja, egyszerre felugrott, s egymást megölelve s tapsolva szökdele körül a teremben. – Most hős vala mindenik, mindenik megveté a gyáva pórt, mindenki kész volt meghalni királyáért, maga a gazdasszony diadalmasan suhogtata egy napernyőt, melyet éppen a málhába kelle raknia, esküde, hogy mind fel kell akasztani a lázadókat – míg egy új ellenkező kiáltás az egész örömmel s bátorságnak véget vetett”.

E jelenet ismeretében válik érthetővé a *helyszín* megválasztásának jelentősége, s Gusztáv sokatmondó szavai Párizsról a könyv elején: „csodálatos város ez, melyben a nép ötven esztendő alatt egy évezredet él”. Természetesen Gusztáv fölénye (az arisztokrata társaság többi tagjához képest) éppen abból fakad, hogy kívül áll az eseményeken, azok nem érintik igazán őt. *A történelem változásai csupán bizonyosságul szolgálnak további kívülmaradásához*. Kellő távolságból az ellenfelek egyaránt alantnak mutatkoznak, a dolgok pedig a helyükre kerülnek.

Így van ez az idézett avignoni riadalom után is. „Kevés napok múlva a béke helyreállt – olvashatjuk az igen rövidre fogott beszámolót –; néném kirakta bútorait, s házában ismét a régi rendesség uralkodott, a városban mindenki visszatért előbbi foglalatosságaihoz, s egy hónap után alig marada más e nagy forradalomból, mint egy új király s egy már unalmassá vált beszélgetés tárgya.” A gyors politikai helyzetváltozásokat is meg lehet szokni, sugallja a szöveg, s az események gyorsan veszítik jelentőségüket. A politikai élet mozgalmassága is csömört szül, előbb-utóbb fásulttá teszi az embereket.

A regény illúziótlan társadalomképe és a főszereplő szentimentális alakja közötti ellentmondást igen plasztikusan állítja elénk Sötér István egyik újabb, 1974-es tanulmánya: „Eötvös egyrészt balzaci tematikát dolgoz föl – ezt persze Balzac ismerete nélkül is megtehetette –, másrészt ebben a balzaci világban olyan hőst léptet színré, akit ez a világ már nem ismer, és nem ismerhet. Werther, aki megjelenik Lucien de Rubempré, Rastignac, Goriot és Gobseck környezetében: így jellemezhetnők *A karthausit*. Ezt az anakronizmust csak az fejtheti meg, hogy a wertheri (...) Gusztáv, akinek típusa az 1830-as években már eltűnt a francia társadalomból, valójában a magyar reformkor tapogatózva és bátoratlanul kialakított embertípusa.”

Talán helyesebb volna, ha nem kétféle irodalmi hagyományra korlátoznánk *A karthausi* forrásvidékét. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a 19. század eleji francia regény maga is igen sokféle hatást fogadott magába, s még Stendhal vagy Balzac műveiben is a realista alkotóelemek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a romantikusokkal. Még a kifejezetten szentimentális hős sem idegen ettől a regényvilágtól, gondoljunk például Stendhal *Vörös és fehér* című művének morális tisztá és életidegen főszereplőjére, aki – Gusztávhoz hasonlóan – mint vagyonos ifjú engedheti meg ezt magának. A polgárosulás kibontakozása éppenséggel nem tette érvénytelenné a rousseau-i civilizációkritikát: még Balzac is osztja azt a nézetet, hogy az új, mesterséges örömök hajszolása állandó feszültségben s boldogtalanságban tartja az embereket (jóllehet ha valaki, hát Balzac föltétlenül igenélte a kapitalista vállalkozó szellemet).

A mértékletesség eszménye fontos szerepet játszik a 19. századi regényirodalomban is. Nemcsak az ókori hagyomány morális értelmezésében, hanem a szentimentális felfogást követve, lelki szabályozóként is. Elsőként talán Dickens regényeiben válik a tömeges pauperizmus miatt érzett bűn-

tudat erkölcsi alapjává és a burzsoá mértéktelenség javasolt ellenszerévé. A *Karthausból* sem hiányzik ez a funkciója: a magyar reformkor kiütkeresésében – mint erről később még bővebben szólni fogok – döntő szempont volt a nyugat-európai társadalmak szélsőségeinek elkerülése. Gusztáv előkelő s kívülálló pozíciója alkalmas volt arra is, hogy felülemelkedjen a polgári hétköznapiak pénzhasznáslátján s ennek nemkívánatos következményein is.

Tehát művészi ideológiáját tekintve *heterogén* regény a *Karthausi*. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a különféle irodalmi konvenciók azonos súllyal szerepelnek benne. Nyilvánvaló például, hogy a *hangulat* a *meghatározó* Eötvös regényében, *nem a jellemek*. Gusztáv meg sem próbálja az érvényesülést a közéletben, elegendő számára mások tapasztalata. Így maradhat mindvégig jóhiszemű és becsületes, aki mások és saját érzelmeinek áldozata, s akit szenvedései és önként vállalt vezeklése fölmagasztosítanak. S hasonló a helyzet a két, meglehetősen idealizált lányalakkal is, annyira, hogy a különböző szereplők körvonalai valóban egymásba mosódnak.

Péterfy azonban – a romantikus és realista hagyomány felől bírálva a regényt – nem vette észre a *Karthausi* ábrázolásmódjának árnyaltságát. A jellemzést aligha nevezhetjük fogyatékosnak, ha meggondoljuk: itt mindent és mindenkit Gusztáv szemével látunk, ritkán történés alanyaként, de gyakran elbeszélés, sőt meditáció tárgyaként. Gusztáv érzékenységét és meditáló hajlamát pedig kielégítően hitelesíti édesanyja korai elvesztése és a számára megfelelő példakép hiánya is. A baráti és szerelmi kapcsolat túlfűtött kezelésében éppúgy a társtalanság és elhagyatottság nyomasztó érzése s ennek az állapotnak leküzdése vezérli Gusztávot, mint az önmagához intézett, önmagával folytatott belső monológjának állandó kényszerében.

Így válik döntő művészi tényezővé a hangulat, s teszi a *Karthaust* egyedülállóan egységes hatásúvá Eötvös életművében. Pontosabban: az egységes atmoszféra és a *példázatos jelleg*. Gusztáv nem cselekvő, hanem *kontemplatív* lény, aki a tapasztalatait kizárólag gondolati síkon dolgozza fel. Fejlődésképes – ha ezen azt értjük, hogy felismerései révén mozgósítani tudja mindazt az értéket, melyet személyisége magában rejt. A nevelésregények didaxisa egyáltalán nem idegen a *Karthaustól*; végül is Gusztáv mint figyelmeztető példát éli meg saját életét és ekként is mutatja be.

Ez magyarázza a Betty-történet szerepeltetését is. Az értelmezők egy része szerkezeti törésnek véli, s úgy tűnik, joggal. A méltatlan fogadás létejöttét a könyv kellőképpen motiválja ugyan, Gusztáv viselkedését mégsem érezzük hitelesnek, annyira ellentmond elveinek. Erre az epizódra azonban igen nagy szükség van a regény szándékolt végkifejlete szempontjából. Egyrészt Gusztáv nem maradhat mindvégig szemlélődő és ártatlan, önértékelésében meg kell őt rendíteni. Ha nincs a Betty-történet, Júlia nem vághatná Gusztáv szemébe: úgy bánik Bettyvel, mint Dufey övele. Ne ítélj, hogy ne ítéltesz. Júlia szelíd, türelemre intó szavai mélyreható válságot tudatosítanak Gusztávban. Rá kell döbbsennie, hogy megméretett és gyöngének találtatott. Ez a felismerés vezeti őt a karthausi kolostorba.

Másrészt többről van szó, nemcsak Gusztáv büntudataról és bűnhődéséről. A Betty-epizód a szentimentális magatartás legsebezhetőbb pontjára hívja föl a figyelmet: az éntudat még oly magas mérce alapján történő elkülönülése is önzést takar, az egyéniség minden kockázatot kizáró védelmét. Ám a legindokoltabb kétségek sem menthetik föl a személyiséget a felelősség alól, s nem szabad, hogy a boldogulás elvont eszménye gátat emeljen a személyes kapcsolatokban megvalósítható tényleges boldogulás elé.

Gusztáv mintegy erkölcsi végrendeletként fogalmazza meg „kézirata” végén azt, hogy az ő útja – a szentimentális magatartás érvényesítése – kerülendő út: „S ha netalán napok jönnének, hol szívetek, elfáradva annyi kínzó tapasztalás után, kételkedni kezd . . . akkor gondolatok reám, s élettemnek emléke őrizze meg önösségtől lelketekeket; bús napjaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseitek sértéseit a világ ki fogja pótolni, csak az önösnek nincs vigasztalása e földön.” A *Karthausi* tehát nemcsak láttatja belülről a szentimentális magatartás logikáját, hanem egyszerűen elidegeníti is azt.

Ugy is fogalmazhatunk, hogy Gusztáv *elbeszélése* a kiábrándulás életérzését teszi uralkodóvá, Gusztáv *sorsa* viszont – példázattá emelve – a kibontakozás lehetőségét sugallja. Az az anakronizmus, amiről Sőtér István beszél, Eötvös egyik legszerencsésebb leleménye. Igaz, némi zavart teremt a múlt és a közelmúlt, az előzmény és a következmény szervesetlen egymás mellé rendelésével. De éppen ezáltal tudja hitelesíteni Gusztáv *kétértelmű* szerepét a regény értékvilágában. Gusztáv úgy tartja távol magát az eseményektől, mintha csupán látogató lenne a francia történelemben; úgy für-

kézi e társadalom mozgató rugóit, mintha az üdvössége múlna ezen; úgy ábrándul ki értékeiből s éli meg tehetetlenségének kínját, mintha felesleges ember volna; s végül úgy szolgáltait igazságot – önmaga ellenében is –, mintha újra lehetne kezdeni.

A kortárs francia realista regény jellemábrázoló művészete föltehetően alkalmatlan lenne *A karthausi* címszereplőjének megjelenítésére. Nem a szükséglet kívánom erényné avatni ezzel a megálapítással. Csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy a realista jellemzés számonkérését elhibázottnak tartom. A regény elfogadhatja azt az írói megoldást, hogy Gusztáv alakja mindvégig némiképp *elvont* marad.

Föltűnő, hogy a reflexiók túlnyomó része nem az elbeszélte történethez fűződik, hanem az elbeszélés (illetve az elbeszélő) lélekállapotához. A reflexiókat összegyűjtve valóságos kis enciklopédiát állíthatnánk össze Gusztáv nézeteiből, arról, hogy miképp vélekedik barátságról, szerelemről, társasági és családi körről, vallásról, művészetről, politikáról. A reflexiókban szereplő értékek Rousseau meghatározó szellemi hatását mutatják *A karthausi* írójára. Itt csak néhány fontos értékre utalnék: az egyén szabadságára és méltóságára, a kölcsönösségen alapuló szeretetre és megbecsülésre, a mértékletes, munkás életvitelre, amely távol tartja a nyomor és gazdagság egyaránt torzító végleteitől az embert, az intimszférára, azaz a „kis körök” világára, melyben igazán érvényesülhet a szeretet, s végül az eszményi társadalomra, amely éppen ezekből a kis körökből épülne föl.

Nem tagadva az egyező elemeket, sem hiszem célravezetőnek, hogy *A karthausi* életszemléletét a *biedermeierrel* hozzuk összefüggésbe. Ismeretes, hogy a napóleoni háborúk és a 48-as forradalmak közötti, viszonylag nyugalmas évtizedek jellemző kispolgári–nyársolgári mentalitásának hangot adó irodalom, illetve neki tetsző képzőművészet életérzését és stílusát jelölik ezzel a szóval. A szakirodalom részben a rezignációt, részben a harmonikus középut keresését, részben pedig az apolitikus, kis örömeknek élő, intimitás-központú életvitelt emeli ki a biedermeier alapvonásaként. A Szent Szövetség által biztosított európai rend nem kedvezett a szabadságvágyaknak, s a rousseau-i tanok aprópénzre váltva éppen elegendők voltak a korabeli német, angol és – kisebb mértékben a – francia kis- és középpolgárság számára.

Kétségtelen, hogy a rezignáció, a mértékletesség eszménye és a politikából kiábrándult, intimisták kedvelő életvezetés egyaránt fontos összetevője *A karthausi* világának. Lehetne vitatkozni azon is, hogy a rousseau-i tanokat miképp adaptálja, milyen mélységben teszi magáévá. De az semmiképp sem állítható, hogy ezeket a hangulati és szemléleti elemeket föltétlenül igenelné s példaképpül állítaná az olvasó elé.

Jellemző a második rész elején található elmélkedés, amely az ifjúság vágyakozását állítja szembe a kiegyensúlyozott polgári életvitellel: „Mit is találhatna az ifjú képzelet kívánatos tartományi életben? Házi boldogságot, de ez korlátlan lelkének bájákat nem nyújt; az ifjú át nem tudja látni, hogy e földön csak keveseknek élhetünk, csak kevesekkel örülhetünk, mértékkel élvezhetünk undorodás nélkül. Sok fáradozás után középszerű vagyont gyűjteni, mely egy családnak mérsékelt kényelmet szerezhet; ősz fejjel egy kis város maire-jének választatni s becsültetni egypár ezer által, ez nem oly cél, melyet magunknak hűsz esztendőskorunkban kitűznénk. Az ifjúnak több kell, házi kör helyett nemzet, egy város közbecsülésének helyébe dicsőség s dús vagyon, mely korlátlan kívánatainak elég legyen s nagy örömek...”

A fogalmazás meglehetősen kétértelmű: olvasható úgy is, mint az ifjú törekvéseit természetesnek tartó, s úgy is, mint azt korholó-elutasító álláspont. Eötvös éppoly ambivalens ebben a kérdésben, mint Balzac is, amikor ifjú törtetőt útját kommentálja. Csakhogy fontos különbség, hogy *A karthausi* hőse csak gondolatilag járja be ezt az utat, a számbajövő lehetőségeket mérlegeli, s morálisan nem, illetve igen keveset vét. A végső válasz is más, mint a balzaci regényé, de eltér a biedermeier befelé fordulás eszményétől is. *Másoknak élni* – mint azt Justus doktor teszi – Gusztáv legfontosabb felismerése, s ez az utolsó szava is, melyet intelemként az egész emberiség számára címez. A reformkor altruista cselekvés-programja nem fér a biedermeier életforma keretei közé.

Annál fontosabbnak látszik az az eszmei kapcsolat, amely e korai regény és a jóval későbbi állambölcséleti számvetés, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* között fennáll. Az Eötvös-irodalomban többen is fölfigyeltek erre, Sötér István azonban óv a kettő közvetlen megfelleltetésétől, minthogy az *Uralkodó eszmék* már 1848 tapasztalatai nyomán született. A hang-

súlyok módosulását valóban el kell ismerni, s az összehasonlítást nyilván az is korlátozza, hogy egyfelől művészi, másfelől bölceleti alkotásról van szó.

Am Eötvös szkepszise az általa különben igencsak óhajtott nyugat-európai fejlődés negatív tüneteivel szemben már *A karthausi* írása idején kimutatható, s magának a regénynek is egyik fontos élményanyaga. A pauperizmus, a vallási türelmetlenség és a többi riasztó jelenség alapvető gondot jelentett Eötvös és reformer társai számára. A civilizációs folyamat meggyorsításának programja korántsem tűnt olyan magától értetődőnek a centralisták szemében, mint azt ellenfeleik állították róluk. Eötvösök eleve *jávitott kiadást* terveztek.

Ehhez járult még – az Eötvös következetes liberális nézőpontjából ugyancsak érthető – félelem a demokrácia „zsarnokságától”. „... Mi, kik félszázados szabadságunknak csak azon egy következtét látjuk, hogy a nép az uralkodó s jobbágy hibáit egyiránt fölvevé, s hízelgőinek adja bizodalmat” – fakad ki Gusztáv, saját (az 1789-es nagy forradalom és hősi korszak után föllépő) nemzedékének csalódásait számba véve. Ebben a kérdésben is Rousseau Eötvös legfőbb szellemi kalauza, a polgári társadalom formális demokráciáját bíráló szavaival és annak a perspektívának bemutatásával, hogy az egyén szabadságjogait miképp lehet eltiporni az állam nevében.

Ezek az ellenvetések és aggályok *A karthausi* lapjain csak mint elszórt reflexiók bukkannak fel, nem kifejtve, mint az *Uralkodó eszmék*ben. Ahogy egykor Rousseau, Eötvös sem talál megnyugtató választ ezekre a problémákra – s ezt a centralista hagyományhoz kapcsolódó polgári radikális Jászi Oszkár szövege is tette a századelőn, az *Uralkodó eszmék* kitűnő elemzésében. Hasonló kifogás nem merülhet föl *A karthausi* esetében, ahol az írói feladat semmiképp se több a francia politikai élet tapasztalatainak rövid összefoglalásánál.

Nyilvánvaló, hogy a francia fejlődés *nem egészében* követendő minta Eötvös számára, s regényével éppen erre kívánta fölhívni a magyar olvasó figyelmét. Így azonban a kiábrándulás és kibontakozás nem egymás ellenében, hanem együtt, egymáshoz tartozva vannak jelen a regény kérdésfeltevésében. *A karthausi* eldönthetetlen dilemmákat állítot középpontba s próbált megválaszolni, szűkségképpen bizonytalanul. De Gusztáv és környezetének apró és nagy, egyéni és közös csalódásai, csalatottságai – jóllehet ezeken van a hangsúly – csupán kiindulópontul szolgálnak az igazi perspektíva megtalálásához. A mű többretegűsége mellett ez a szerkezet biztosíthatja leginkább, hogy *A karthausi* – egyes, nem jelentéktelen részeinek, összetevőinek elavulása ellenére is – utat találhat a mai olvasóhoz, bevonva őt saját befejezhetetlen meditációjába, bevégezetlen maradt közös gondjainkba.

András Veres

LE CHARTREUX D'EÖTVÖS: ROMAN DE LA DÉSILLUSION OU DU DÉPLOIEMENT?

Le premier roman de József Eötvös, *Le Chartreux*, a réalisé le roman de confession, genre préféré de l'époque du sentimentalisme, sur la terre hongroise, certes avec un demi-siècle de retard, mais pourtant pas en retard. Sa valeur historique est incontestable, parce que notre littérature de roman a commencé en partie par lui. Mais reste à savoir s'il a quelque chose à dire pour le lecteur d'aujourd'hui. On a l'impression que l'attitude sentimentale qui caractérise son héros, Gustave, est devenue vieillie pour notre époque. La présente étude tâche, avant tout, de découvrir les contradictions intérieures du sentiment de la vie et de la conception du monde sentimentaux.

Pendant *Le Chartreux* n'est pas un ouvrage ayant une seule couche. Il doit beaucoup à la littérature de roman française du début du XIXe siècle et le sentiment de vie sentimental se complète en lui par une sociographie réaliste. Le poids des diverses influences n'est pas égal das le roman mais la manière de représenter et le monde des idées de l'ouvrage deviennent par elle très complexes. Il ne fait pas voir seulement intérieurement la logique de l'attitude sentimentale, mais en même temps il l'aliène. Le récit du personnage principal, Gustave, fait dominer le sentiment de vie de la désillusion, le sort de Gustave, par contre (élevé en exemple) suggère la possibilité d'un déploiement.

Selon la manière de poser la question du roman, la désillusion et le déploiement ne sont pas présents l'une contre l'autre, mais ensemble, appartenant l'une à l'autre. Par là, l'écrivain a voulu attirer l'attention de son lecteur hongrois sur le fait que l'évolution ouest-européenne n'est pas seulement un modèle à suivre pour changer l'état arriéré du pays hongrois, mais qu'elle amène en même temps des phénomènes indésirables aussi (le paupérisme, la tyrannie de la démocratie etc.), ce qui est à éviter à tout prix.